

340.12(438)

Вікторія Середюк *

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

У статті розглянуто основні підходи до розуміння та визначення поняття юридичної відповідальності в польській теорії права, визначено особливості та тенденції дослідження цього явища.

Ключові слова: юридична відповідальність, обов'язок, негативні наслідки, покарання, об'єктивна відповідальність, суб'єктивна відповідальність, факт виникнення шкоди.

Середюк В. В. Подходы к пониманию юридической ответственности в польской теории права.

В статье рассмотрены основные подходы к пониманию и определению понятия юридической ответственности в польской теории права, определены особенности и тенденции исследования этого явления.

Ключевые слова: юридическая ответственность, обязанность, негативные последствия, наказание, объективная ответственность, субъективная ответственность, факт возникновения вреда.

Serediuk V. V. Approaches to understanding the legal responsibility in the Polish law theory.

The author reviews the main approaches to understanding and definition of legal liability in the Polish law theory, features and tendencies of this phenomenon researching.

Keywords: legal responsibility, duty, negative consequences, punishment, objective responsibility, subjective responsibility, the fact of damage.

Юридична відповідальність як соціальне та правове явище, як правовий інститут завжди залишається актуальною для наукових досліджень. Диференційованість підходів до її розуміння у вітчизняній науці ставить питання, чи така ж сама ситуація склалася із дослідженням юридичної відповідальності у зарубіжних науках. У вітчизняній науці доволі часто розглядається право і законодавство зарубіжних країн, проте майже не досліджуються їх теоретичні положення та доктрини. Україна та Республіка Польща – сусідні держави, які перебувають у суміжних геополітичних і культурних умовах, мають схожі мови, тісний культурний зв'язок, проходять подібні інтеграційні процеси, здійснюють спільні заходи в науковій сфері та обмін науково-освітніми досягненнями.

Метою цієї статті є висвітлення основних підходів до розуміння та визначення поняття юридичної відповідальності в польській правовій науці.

Дослідженням загальнотеоретичних проблем юридичної відповідальності у вітчизняній науці займалися К. В. Басін, І. А. Безклубий, С. В. Бобровник, О. В. Зайчук, О. С. Йоффе, М. С. Кельман, В. О. Котюк, В. М. Марчук, П. О. Недбайло, Н. М. Оніщенко та інші, однак вони не розглядали розвитку поглядів на юридичну відповідальність, зокрема, польськими науковцями.

У польській науці констатується складність і багатозначність поняття «відповідальність». Це поняття досліджується у філософії, етиці, правознавстві. Втім до цього часу не сформовано єдиного вичерпного поняття юридичної відповідальності. У літературі здебільшого переважають енциклопедичні визначення. Це пояснюється тим, що проблема юридичної відповідальності в польській юриспруденції є однією з найбільш дискусійних, яка породжує багато спорів та протиріч.

Варто зазначити, що в польській науці поняття юридичної відповідальності досліджують, виходячи з філософського поняття відповідальності.

У словнику польської мови «відповідати» (пол. *odpowiadać*) визначено так: «кому або перед кимсь за когось, за щось відповідати, бути притягненим до відповідальності; звітувати про справу, виправдовуватися за щось; взяти на себе чинсь вину, гарантувати щось, бути відповідальним за когось, за щось; утримувати когось» [1, с. 935].

Я. Філек також зазначає, що сферою, в якій залишається найбільш уживаним поняття відповідальності, є право. Терміни, що вживаються в римському праві (*responsere, respotio, responsum*), отримують у середньовіччі еквіваленти майже в усіх європейських мовах. «Відповідь» починає означати: відповідати перед судом на подання позову, захищати себе або когось перед судом, виправдовувати свої дії, свої або чийсь вчинки. Будь-яка відповідь перед судом за когось постає з природи виправдання його, взяття на себе його захисту. До філософії поняття відповідальності потрапляє аж у XVIII столітті завдяки І. Канту [2, с. 18–19].

Згідно з твердженням Г. Йонаса, загальне поняття відповідальності поділяється на формальну та матеріальну відповідальність. Формальна відповідальність за його словами – це «причинове приписування скоєних вчинків» [3, с. 167]. Таке тлумачення відповідальності означає «хтось є відповідальним тому, що зробив це». Іншими словами, винуватець повинен відповідати за свій вчинок: бути визнаним відповідальним за наслідки свого вчинку, і після того, якщо це обґрунтовано, бути притягненим до відповідальності. Г. Йонас називає це первинним юридичним значенням відповідальності, а не моральним. Зміст формальної (юридичної) відповідальності у тому, що заподіяна шкода має бути відшкодована, навіть якщо причиною не був проступок і навіть якщо він не був передбачуваний чи задуманий. Цілковитості достатньо того, що особа виступила активною причиною, однак лише в межах чіткого причиново-наслідкового зв'язку наслідку і вчинку. При цьому приписування наслідку особі є нормативно не визначеним, а непередбачуваність не впливає на причиновість наслідку (наприклад, як у випадку понесення відповідальності батьками за вчинки своїх дітей). Це доводить, що компенсаційна юридична відповідальність може наставати без вини. Принцип причинового приписування також присутній у відносинах, в силу яких керівник відповідає за своїх підлеглих.

Матеріальне поняття відповідальності означає «позитивний обов'язок» [3, с. 170]. Таке розуміння відповідальності відрізняється від того, за яким відповідальність настає *post factum*, за вчинену дію. Така відповідальність скерована на майбутнє, на ті справи, що мають бути вчинені. Тобто особа в першу чергу почуває себе відповідальною не за свої діяння та їх наслідки, а за справу, що ставить перед нею певні вимоги. Це абстрактне почуття обов'язку, який безпосередньо пов'язаний із суб'єктивною волею.

Польський учений Я. Філек підходить до осягнення явища відповідальності через аналіз її структури, в межах якої розрізняє: суб'єкта відповідальності, предмет відповідальності, інстанцію, що передбачає відповідальність, а також суд і судового виконавця [2, с. 21]. Розглядаючи юридичну відповідальність, її структура може бути представлена наступним чином. Суб'єкт – це осудна дієздатна особа, предмет юридичної відповідальності – діяння, що порушує норму права, обсяг – це міра відповідальності залежить від рішення суду, суд – судова інстанція, уповноважена розглядати справу за певним видом підсудності. Інстанція, що передбачає відповідальність – законодавчий орган, який встановлює правові норми, що передбачають відповідальність.

Багатозначність поняття «відповідальність» зумовлює множинність визначень поняття «юридична відповідальність». Як і у вітчизняній, в польській юридичній науці склалися різні підходи до його визначення. Ми можемо виокремити кілька підходів до розуміння юридичної відповідальності в польській науці.

Перший з підходів склався у 1960–1970 рр., за часів розвитку правової науки Польської Народної Республіки. У межах цього підходу юридична відповідальність розглядається з позиції нормативності правової норми та забезпечення її дотримання державним примусом. Серед прихильників цього підходу – Ч. Знамеровський, С. Ковальський, А. Редельбах, С. Вронковська, Р. Токарчик та ін.

Згідно з думкою учених юридична відповідальність – це негативний наслідок, що настає в результаті порушення правової норми чи юридичного обов'язку в силу забезпечення їх державним примусом [4, с. 144; 5, с. 277].

Аналізоване визначення юридичної відповідальності ґрунтується на кількох засадах. По-перше, потенційна можливість виникнення юридичної відповідальності передбачається наявністю самого права. Наприклад, поведінка певного суб'єкта є предметом обов'язку, якщо вона приписана або заборонена нормою права. Порушення ж такої обов'язкової норми призводить до настання юридичної відповідальності. За висловом Ч. Знамеровського,

«функцією зобов'язальної норми є надання чітких вказівок у випадках, де вона застосовується, своїм змістом вона має викликати відчуття обов'язку». Якщо ж це відчуття не достатньо сильне, «це призводить до дії або бездіяльності, які не відповідають поведінці, приписаній нормою» [6, с. 196]; як результат настає юридична відповідальність.

Відповідно до цього підходу юридична відповідальність відрізняється від інших видів відповідальності тим, що вона набуває інституціоналізованої форми, а з огляду на її джерела та функції тісно пов'язана з державними структурами. Згідно з Р. Токарчиком [5, с. 277], юридична відповідальність відрізняється від інших її видів ще й тим, що вона забезпечена можливістю застосування державного примусу. Інші види відповідальності (моральна, політична тощо) можуть бути реалізовані за допомогою психологічного, а не фізичного примусу, який легітимується державним примусом.

У період Польської Народної Республіки в результаті впливу радянського права та юриспруденції склався ще один підхід до визначення юридичної відповідальності. В його межах юридична відповідальність – це обов'язок понесення правових наслідків, що суспільством оцінюються як певні страждання і виникають в результаті певних діянь або фактів. Такий обов'язок полягає або у понесенні покарання (ув'язнення, штрафу) або виплати матеріального чи морального відшкодування [7, с. 265]. Цей підхід набув поширення в цивільному праві, його дотримувалися А. Стельмаховський та В. Варкалло [8, с. 243; 9, с. 84]. Так, на думку В. Варкалло, цей підхід є розширеним тлумаченням сутності відповідальності і протистоїть вузькому розумінню відповідальності, що запропонував О. Йоффе. Польський науковець не погоджується з визначенням юридичної відповідальності як негативних наслідків за правопорушення, оскільки вважає це зведенням її до кримінальної відповідальності.

Основна подібність цього підходу до того, що склався у вітчизняній науці, безперечно, – це визначення відповідальності через розуміння її як певного обов'язку особи понести правові наслідки. Проте відмінності полягають у тому, що ці наслідки несе особа в результаті діяння або факту, а не виключно правопорушення.

У радянській правовій науці загальновизнаним положенням було те, що юридична відповідальність настає лише за діяння, тобто вольові вчинки суб'єкта права. Випадки, що виникали внаслідок незалежних від волі людини обставин, не розглядалися як підстави відповідальності. В радянський період тривала наукова дискусія з приводу існування юридичної відповідальності за шкоду, спричинену джерелом підвищеної небезпеки, що отримала назву дискусії відповідальності за вину та відповідальності за наслідок. У результаті дискусії у вітчизняній науці вкоренилася теорія «юридичної відповідальності на підставі вини з виключенням». Згідно з аналізованим підходом у польській науці протиправне діяння та факт, що призвів до виникнення шкоди, розглядаються як рівноцінні підстави. Рівноцінне визнання цих підстав відображене у самому визначенні юридичної відповідальності. На нашу думку, слід звернути на це особливу увагу з огляду на те, що вказана проблема є надзвичайно актуальною у зв'язку із вказівкою законодавця на обов'язок відшкодування шкоди, завданої без вини.

Відповідно до аналізованого підходу, юридична відповідальність настає не лише за протиправні діяння, а й у випадках, коли правова норма приписує обов'язок відшкодування шкоди [10, с. 164, 104, 163]. Тобто норма передусім зобов'язує понести відповідальність, не залежно від фактичних обставин (наприклад, протиправності чи винності діяння).

У межах іншого підходу, зокрема, Ч. Знамеровський розглядає юридичну відповідальність як заслугування на покарання. Свою позицію науковець пояснює тим, що якщо особі завдана умисна шкода, то збоку інших осіб можна спостерігати такі реакції: по-перше, поява відчуття негативної оцінки того, що особі заподіяна шкода; по-друге, виникнення бажання, аби заподіювач шкоди зазнав таких самих втрат, як постраждала особа; по-третє, виникнення відчуття, що заподіювач шкоди повинен понести покарання за свій шкідливий вчинок [11, с. 118–119]. Перш ніж особу дійсно спіткає покарання за доконану шкідливу дію, можна сказати, що їй «належить бути покараною» і що «вона карно відповідальна» за вчинену дію. При тому ці два твердження науковець ототожнює як взаємозамінні. В них обох є емоційний елемент оцінки. Той, хто виражає оцінку, має відчуття чужої провини, а також того, що кривдник повинен понести покарання.

Отже, тут маємо розуміння відповідальності як покарання, як відповідної реакції на шкідливий, протиправний вчинок. Відповідальність має характер відплати – матеріальної та

моральної компенсації для поновлення рівноваги та справедливості у відносинах. Цей підхід ґрунтується на оцінці діяння як однієї з основних характеристик юридичної відповідальності.

Двоаспектне розуміння юридичної відповідальності в польській правовій науці запропонував В. Лянґ [12, с. 55]. Проаналізувавши галузеві види юридичної відповідальності та перейшовши до теоретичного узагальнення їх істотних ознак, науковець поділяє відповідальність на дихотомічні види суб'єктивної та об'єктивної відповідальності.

На думку В. Лянґа, для суб'єктивної відповідальності найбільш характерною ознакою є те, що вона настає за наявності вини [12, с. 57]. Така відповідальність має низку специфічних рис: суб'єкт, який визнається правом як заподіювач, осудний і психічно зрілий; його діяння є забороненим вчинком (таким, що порушує правопорядок) або принаймні результати цього вчинку кваліфікуються негативно (визнаються за порушення правопорядку); мотиваційний процес, що керує діями виконавця, оцінюється або може бути оцінений негативно з точки зору правових приписів і моральних норм; виконавець діє в нормальній мотиваційній ситуації. Отже, суб'єктивна відповідальність має суб'єктивно-об'єктивний характер, оскільки залежить від об'єктивних елементів, правильно відображених у психіці виконавця. Суб'єктивна відповідальність – це відповідальність за діяння (дію або бездіяльність), за передбачені правом наслідки діяння або невчинення дій, що вимагаються правовою нормою (бездіяльність). Така відповідальність здебільшого виражається в кримінальному праві.

Об'єктивна відповідальність, за визначенням В. Лянґа, – це відповідальність, яка настає незалежно від вини, відповідальність за наслідок, переважно характерна для цивільного права [12, с. 59]. Об'єктивна відповідальність виключно майнова (речова або особиста). Її необхідною умовою є лише правосуб'єктність, у цивільному праві – правоздатність. За такої відповідальності не враховуються пом'якшувальні або виправдовувальні обставини, а оцінка мотиваційного процесу заподіювача не входить до переліку умов об'єктивної відповідальності.

В. Лянґ також вказує [12, с. 65] на необхідність розглядати юридичну відповідальність з трьох точок зору: як термінологічну конвенцію, що стосується мовних правил застосування терміна «відповідальність»; як визначену теоретичну концепцію; а також як сукупність положень етичної та праксеологічної природи.

Для визначення загальнотеоретичного поняття В. Лянґ пропонує розглядати юридичну відповідальність як інституційну і культурну категорію. «Юридична відповідальність є історично сформованим видом інституційних зв'язків у межах певної історичної культури і правової культури» [12, с. 68]. Це поняття науковець визначає як принцип понесення суб'єктом передбачених правом негативних наслідків за випадок або діяння, що підлягає нормативній кваліфікації та юридично приписується визначеному суб'єкту в певному правовому порядку. Отже, юридична відповідальність може однаковою мірою реалізуватись як у суб'єктивній, так і об'єктивній відповідальності, що історично й функціонально пов'язані між собою.

Суб'єктивний підхід до визначення поняття юридичної відповідальності в польській науці репрезентує Л. Лернелль, який спеціалізується на проблемах кримінального права та відповідальності.

На думку цього вченого, поняття відповідальності за своєю сутністю нерозривно пов'язане з людиною, з її особистістю [13, с. 182].

Виходячи з установки, що кримінальна відповідальність виступає як результат лише винного діяння, юридичну відповідальність Л. Лернелль пропонує розуміти як підтвердження тотожності окремої особи з низкою її діянь суспільного змісту [14, с. 109; 15, с. 148]. При цьому вчений повністю заперечує ототожнення відповідальності з обов'язком, реалізацією санкції, а також правовою нормою.

Відповідальність у її загальнофілософському значенні Л. Лернелль поділяє на два дихотомічні види (форми): абстрактну та конкретну відповідальність.

Під абстрактною (або узагальненою, потенційною) [13, с. 190], науковець розуміє певну позицію чи роль людини у відносинах з іншими. Така відповідальність передуює факту здійснення певного вчинку, вона не імплікує жодних негативних оцінок поведінки відповідальної особи. Особа визнає та охоче приймає таку відповідальність як певну чесноту.

У контексті абстрактної відповідальності вживають такі мовні конструкції, як «вчитель відповідає за належне виховання учнів», «керівник підприємства відповідає за реалізацію планів», «людина відповідає за належну поведінку з іншими людьми». Абстрактна

відповідальність виступає потенційною, оскільки містить «передумови», «засади» вжиття негативних наслідків до особи, якщо вона вчинить певне порушення.

На нашу думку, таке трактування абстрактної відповідальності близьке до розуміння позитивної відповідальності у вітчизняній науці. Водночас Л. Лернелль зауважує, що «узагальнена» відповідальність більш повно та глибоко розкриває гуманістичний сенс загального поняття «відповідальність» [13, с. 191], яке виступає предметом філософсько-соціологічних досліджень Е. Фрома, П. Фуконе, Л. Леві-Брюля та ін. У вітчизняній науці таке розуміння поширюється також на юридичний вид відповідальності і розглядається як її аспект.

Під конкретною, або заактуалізованою відповідальністю Л. Лернелль [13, с. 191, 193] розуміє певний негативний наслідок індивідуального винного вчинку людини. Таку відповідальність несе лікар, який зі своєї вини допустив смерть пацієнта, боржник – за невиконання зобов'язання, працівник – за порушення трудової дисципліни тощо. На думку цього науковця, конкретна відповідальність настає *post factum* певного шкідливого вчинку і виражається у вигляді кримінальної, службової, матеріальної відповідальності.

Зазначимо, що конкретна відповідальність виражається у видах юридичної відповідальності.

У результаті аналізу цього підходу можна підсумувати, що конкретна відповідальність у праві найближча до негативної юридичної відповідальності, що досліджується в правовій науці України. Абстрактна та конкретна відповідальність, за підходом Л. Лернелля, втілюється у різних видах відповідальності, – моральній, політичній, матеріальній, службовій. Проте кримінальна відповідальність постає винятково як конкретна, заактуалізована відповідальність за минуле діяння.

Цей підхід ми позначаємо як суб'єктивний, оскільки в ньому повністю заперечується об'єктивна відповідальність у цивільному праві, а особливо відповідальність на підставі ризику. На думку Л. Лернелля, відповідальність без вини — це певна «деформація поняття відповідальності», квазівідповідальність, «якийсь мовний зворот», що вживається у контексті моральної та юридичної відповідальності, як загалом і всіх можливих видів відповідальності [13, с. 193].

Протилежний підхід — концепцію об'єктивної відповідальності — представляє Я. Зеленецький. Науковець поділяє відповідальність на такі види, як моральна, службова та юридична. В основі цих видів лежить «відповідальність *tout court*» [16, с. 483] – відповідальність як така, істотна відповідальність, або «об'єктивна відповідальність».

Об'єктивна відповідальність визначається об'єктивними причинними зв'язками між явищами та настає однаковою мірою за дії та бездіяльність.

На думку науковця, об'єктивна відповідальність невіддільна від діяння та одночасно обмежується ним. З певної точки зору науковець навіть ототожнює ці два поняття з одним лише зауваженням. Об'єктивна відповідальність стосується самої особи, оскільки діяння виступає проявом її волі.

У межах об'єктивної відповідальності юридичну Я. Зеленецький визначає як обов'язок понесення передбачених у конкретних приписах наслідків за діяння, які визнані суспільством як шкідливі та заборонені [16, с. 481]. Основна її відмінність від інших видів полягає у наявності публічних органів влади, які її здійснюють. Юридична відповідальність за цим підходом настає за визначені в правових нормах випадки, а також за факт вчинення передбачених нормами діянь. Крім цього Я. Зеленецький, пропонує розглядати лише моральну та об'єктивну відповідальність, а замість юридичної та службової відповідальності говорити про юридичні та службові санкції. Цей підхід не здобув широко визнання в польській науці. Він неодноразово піддавався критиці з боку Л. Лернелля та В. Лянга.

Сучасний теоретик права проф. С. Сикуна, розглянувши підходи до визначення юридичної відповідальності в польській науці, взагалі піддає сумніву можливість формулювання єдиного загальнотеоретичного поняття юридичної відповідальності з огляду на суттєві розбіжності між її галузевими видами [17, с. 19–33].

Отже, у польській правовій науці сформовано кілька підходів до визначення поняття юридичної відповідальності. Юридична відповідальність визначається через основні її ознаки, такі як передбаченість правовими нормами, забезпеченість державним примусом та реалізація через застосування санкції правової норми і покладання певного обов'язку. Крім того, це

поняття визначають через структурний та реконструкторський підходи. Юридична відповідальність визначається в межах загальнофілософського поняття відповідальності, внутрішня її структура розкривається через об'єктивну та суб'єктивну відповідальність, абстрактну та конкретну відповідальність. Структура юридичної відповідальності розглядається через елементи: суб'єкт, предмет, обсяг, інстанція відповідальності.

З огляду на відмінності галузевих видів юридичної відповідальності, в польській наці сформувалася тенденція до дихотомічного розрізнення об'єктивної та суб'єктивної юридичної відповідальності. Об'єктивна відповідальність пов'язується з фактом виникнення шкоди та обов'язком відшкодування, тоді як суб'єктивна відповідальність залежить від суб'єктивних ознак правопорушення, а саме особистості правопорушника, мети, мотиву діяння та вини.

Список використаних джерел:

1. Słownik języka polskiego. T. 3/ ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. Warszawa: nakł. prenumeratorów, 1904. — 935 s.
2. Filek J. Ontologizacja odpowiedzialności: analityczne i historyczne wprowadzenie w problematykę / Jacek Filek. — Kraków: Baran i Suszczyński, 1996. — 255 s.
3. Jonas H. Zasada odpowiedzialności: etyka dla cywilizacji technologicznej / Hans Jonas; przeł. M. Klimowicz. — Kraków: Wydawnictwo Platan, 1996. — 409 s.
4. Redelbach A. Zarys teorii państwa i prawa / Andrzej Redelbach, Sławomira Wronkowska, Zygmunt Ziemiński. — Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1992. — 295, [1] s.
5. Tokarczyk R. A. Filozofia prawa / Roman A. Tokarczyk. — Lublin: Wydaw. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2000. — 300 s.
6. Znamierowski Cz. Rozważania wstępne do nauki o moralności i prawie / Czesław Znamierowski. — Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1964. — 247 s.
7. Kowalski J. Wstęp do nauk o państwie i prawie / Jerzy Kowalski. — Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1973. — 295 s.
8. Stelmachowski A. Wstęp do teorii prawa cywilnego / Andrzej Stelmachowski. — Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1984. — 489 s.
9. Warkało W. Odpowiedzialność odszkodowawcza: funkcje, rodzaje, granice / Witold Warkało. — Warszawa; Poznań: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1972. — 328 s.
10. Sośniak M. Bezprawność zachowania jako przesłanka odpowiedzialności cywilnej za czyny niedozwolone / Mieczysław Sośniak. — Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1959. — 198 s.
11. Znamierowski Cz. Wina i odpowiedzialność / Czesław Znamierowski. — Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1957. — 159 s.
12. Lang W. Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej / W. Lang // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — 1969. — Zeszyt 37. — Prawo 9. — S. 51–70.
13. Lernell L. Podstawy nauki polityki kryminalnej: studia z zagadnień przestępstwa, odpowiedzialności i kary / Leszek Lernell. — Warszawa: Wydaw. Prawnicze, 1967. — 509 s.
14. Lernell L. Rozważania o przestępstwie i karze na tle zagadnień współczesności: eseje / Leszek Lernell. — Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1975. — 315 s.
15. Lernell L. Wykład prawa karnego: część ogólna / Leszek Lernell; Uniwersytet Warszawski. Wyd. 2. — Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1966. — 522 s.
16. Zieleniewski J. Organizacja zespołów ludzkich: wstęp do teorii organizacji i kierowania / Jan Zieleniewski. — Warszawa: Państw. Wydaw. Nauk., 1976. — 663 s.
17. Sykuna S. Kilka uwag o odpowiedzialności prawnej / S. Sykuna // Gdańskie Studia Prawnicze. — 2003. — № 1. — S. 19–33.

** Середюк Вікторія Володимирівна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*